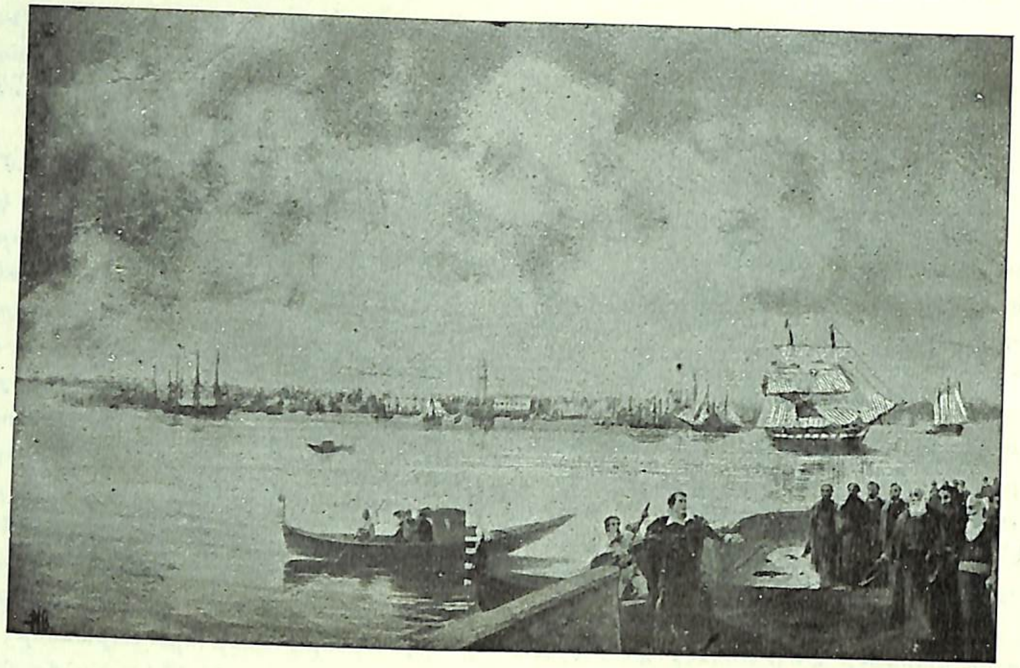

Յ· ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ – Լորտ Պայրըն կը ժամանէ Ս· Ղազար։

Հրդեհը տեղի էր ունեցած կղզիին արեւմտեան կողմը, սկիզբ առնելով ձեղունէն։ Բարեբախտաբար, գրադարան ու ձեռագրատուն հեռու կը գտնուէին կրակավայրէն, նմանապէս տպարանը՝ իր չուեմարանով։ Սակայն, երբ բոցերը կը սկսին ուղղուիլ դէպի հարաւ, դէպի դիւանատան կողմը, վարդապետներէն յանդըգնագոյններ՝ քաջութեամբ՝ կրակներուն մէջէն կը սուրան դէպի երկրորդ յարկ, ու կը յաջողին դիւանի չորս պատուհաններէն պարտէզ նետել բոլոր հաւաքածոն, փրկելով ամբողջովին, թէպէտ ամէն ինչ ցանցիր ու խառնակուած։ Աշակերտները հազիւ կը յաջողին վերադառնալ, ողջ մնացած միակ սանդուղէն։ Կը հասնին քաղաքէն հրշէջներ եւ կը սահմանափակեն կրակը. վանքի ջրհորներն անբաւական գալով՝ կ'օգտագործուի ծովուն ջուրը. վանարնակ միաբաններն ու աշակերտներն ալ այն գիշեր կը դառնան հրշէջ. վերջապէս առտուան դէմ կը մարի կրակը. սակայն աղաջուրը կ'ողողէ վանքին արեւմտեան որմերը, եւ վայրապաւութիւնները անգամ մը եւս կը ծովանան. հինգ օր կը տեւէ ընդհանուր մաքրութեան աշխատանքը, որմէ ետք կը սկսի որմնադիրներու գործը։ Շէնքերու արեւմտակողմեան երկար թեւին կեդրոնական մասն էր խորտակուած, Աբբահօր սենեակէն մինչեւ Նորընծայարան երկարող սրահը՝ իր յարակից սենեակներով, յատկապէս վերի յարկը եւ ձեղունը։

Լուրը Վենետիկէն, լափլիզող բոցերէն արագ՝ կը հասնի արտասահման. բազմաթիւ ազգայիններ կը փութան ո՛չ միայն այցելել կամ ցաւակցութեան նամակներ հասցնել, այլ նաեւ ազնիւ նուիրատուութիւններով քաջալերել Միաբանութիւնը՝ մինչեւ իսկ հեռաւոր Ջուղայէն, Մոսկուայէն, Թիֆլիսէն, Զմիւռնիայէն, Ճաւայէն ու Սինկափորէն։ Անգլիացի ու ամերիկացի բարեկամներ, Լորտեր եւ Հիւպատոսներ, հանգանակութիւն կը սարքեն՝ վերականգնելու համար Հայոց կղզին, զոր իրենք կը սիրեն կոչել նաեւ Լորտ Պայրընի կղզի։

(Շար· 4)

Հ· ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ–ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ՎԱՐՔ Ս· ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ

ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎՔԻ ԵՒ ԱՆՈՐ ՅԱՋՈՐԴՈՂ ԴԷՊՔԵՐՈՒ ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

(Շար· տե՛ս «Բազմավէպ» 1967, թ· 3–5, էջ 58)

ԱԿԱԿ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ ԱՌ ՀԱՅՍ

«Գիրք Թղթոց»ի մէջ, Ակակ Եպիսկոպոս երկրորդ նամակ մըն ալ ունի՝ ուղղուած Հայոց Նախարարներուն[13]։ Նամակին գրութեան շարժառիթը եղած է Հայաստանէն եկած երեք երէցներու (Հոնայ, Քոթայ եւ Անձնայ) բերած բոթը, թէ հայ նախարարները «կապեր ու կնքեր» են Դիոդորի գրքերը։ Ասկէ առիթ առած, Ակակ կը յանձնարարէ հայ նախարարներուն՝ որ չխաբուին ո՛չ մէկէն, եւ թոյլ չտան որ յիշեալ գրքերը մէկու մը ձեռքը անցնին. քանի որ, կը գրէ ան, Նեստոր դատապարտուեցաւ բոլոր եկեղեցիներէն, ուրեմն՝ ո՛րքան աւելի Դիոդորի գիրքն ու վարդապետութիւնը պէտք է մերժուի, որ նոյն միտքն ու վնասակարութիւնը ունի[14]։ Ան կը վախնայ որ Նեստորի եւ Դիոդորի (կամ Թէոդորի) հետեւորդները, որոնք մինչեւ Հայաստան եկած են՝ քարոզչական նպատակով, յաջողին խաբել եւ մտքերը պղտորել. ուստի, իր պարտականութիւնը կը համարի լուռ չմնալ եւ օգնել անմեղ մարդոց, յիշեցնելով անոնց՝ Նիկիոյ Ս· Ժողովքին մէջ հաստատուած ճշմարիտ հաւատքը, զոր ամէն օր եկեղեցիներու մէջ կ'արտասանեն, եւ այդ հաւատքով կամ հանգանակով կը մկրտեն բոլոր եկեղեցիներու մէջ մկրտութեան եկողները՝ մինչեւ Նեստորի եւ Դիոդորի յայտնուիլը։ Նոյն հաւատքը հաստատուեցաւ, կ'ըսէ ան, Եփեսոսի ժողովքին մէջ ալ, ուր Նեստոր եւ ուրիշներ չյաջողեցան իրենց տեսակէտին յաղթանակել տալ[15]։

Թէեւ Ակակի այս երկրորդ նամակը ուղղուած չէ Ս· Սահակի եւ Ս· Մեսրոպի, այլ հայ նախարարներուն, եւ այդ իսկ պատճառով՝ մեր նիւթէն դուրս կընար նկատուիլ, սակայն զուրկ չէ ո՛րեւէ առընչութիւն ունենալէ յիշեալ երկու սուրբերու կեանքին եւ մեր ուսումնասիրած շրջանին հետ. որովհետեւ նամակը ուսումնասիրողներու մօտ այն գաղափարը ձեւացած է՝ թէ Ակակ զայն կ'ուղղէ հայ նախարարներուն, զլացնալով Ս· Սահակէն եւ Ս· Մեսրոպէն։

Այս կարծիքին զուռ բացած է եւրոպացի ուսումնասէր մը, M. Richard, որ կասկած յարուցանելով կը հարցնէ. «Կա–

13· Թուղթ յԱկակայ եպիսկոպոսէ ի Հայս, «Գիրք Թղթոց», էջ 19–21։

14· «Զայս հարկեցայ գրել առ սէր ձեր, զի ի գալ առ մեզ սիրելեաց մերոց երիցանց, Հոնայ, Քոթայ եւ Անձնայ, պատմել մեզ զբարի գործն, զոր գործեցէք, զի զգրեալսն Դիոդորի կապեցէք կնքեցէք։ Արդ, մի՛ ոք հաւանեցուսցէ զձեզ տալ անդրէն զայնոսիկ, որք փութով եւ ախորժելով սատանան զայն ի կործանումն ստացողաց նոցա եւ լսողաց։ Զի եթէ Նեստորիոս վերացաւ յամենայն եկեղեցեաց, զի՞րդ Դիոդորն, զիրքն եւ խումն (ուսումն) ընդունելի իցէ, որք զնոյն միտս եւ ըղվնասակարութիւն ունին». Գ. Թ. էջ 21։

15· Գ· Թ· էջ 19–20։

րելի չէ չհարցնել թէ ինչո՞ւ երեք երէցները (Հոն, Քոթ եւ Անձն) փոխանակ իրենց եպիսկոպոսներուն դիմելու, հարկ տեսան Ակակը անհանգիստ ընել: Գուցէ վստահ չէին թէ իրենց հովիւներուն մօտ պիտի գտնէին փափաքած ունկնդրութիւնը: Ասիկա կրնայ բացատրել նաեւ թէ ինչո՞ւ Մելիտինէի եպիսկոպոսը իր նամակը ուղղած է Հայաստանի հաւատացեալ ժողովուրդին (նախարարներուն – Պ. Ա.), եւ կարծես կ'անգիտանայ նոյն երկրին եպիսկոպոսները[16]:

Այս ենթադրութեան ազդեցութեան տակ՝ ուրիշ ուսումնասէր մը, P. M. Tallon, աւելի առաջ երթալով՝ երկու նոր վարկածներ կը դնէ. նախ՝ թէ նամակին մէջ յիշուած երեք երէցները (Հոն, Քոթ եւ Անձն), նկատած անոնց անուններուն ասորական ձեւը, պարզապէս ասորի քահանաներ եղած ըլլան, որոնք Հայաստանի մէջ կը պաշտօնավարէին. եւ այնու իսկ մատնանշէն Բրքիշոյ եւ Շմուէլ հակաթոռ կաթողիկոսներու ժամանակաշրջանը, երբ Ս. Սահակ զրկուած էր իր Աթոռէն: Ակակ, որուն կը դիմեն այս երէքը, իր նամակը ուղղած կ'ըլլայ հայ նախարարներուն, որոնք Ս. Սահակը Աթոռէն վար առնել տուած էին՝ Տիզբոնի արքունիքին ձեռքով. այսով կը բացատրըուի նաեւ թէ ինչո՞ւ Ս. Սահակի անունը չէ յիշուած Ակակի այս երկրորդ նամակին մէջ: Երկրորդ ենթադրութիւնն ալ, նման առաջինին, կ'ուզէ որ վերոյիշեալ երեք երէցները ասորի քահանաներ ըլլան, եւ Հայաստան զրկուած՝ Բաբուլաս Եդեսիոյ եպիսկոպոսէն, քննելու համար թէ Հայոց եկեղեցին հաւատարիմ մնացա՞ծ է Թէոդորի դէմ եղած կարգադրութիւններուն, թէ ոչ: Անոնք կը նշմարեն՝ որ, թէեւ Մոպսուեստացիի գործերը մէջտեղէն վերցուած են, բայց անոր ուսուցիչին՝ Դիոդորի գրութիւնները երեւան են ելած: Կը յաջողին զանոնք ալ արգիլել տալ՝ հայ նախարարներու ձեռքով, եւ կու գան Ակակի մօտ, որովհետեւ Հայոց Եպիսկոպոսապետը եւ անոր սինհոդը շատ վճռական քայլեր առած չէին Թէոդորի դէմ: Այդ պատճառով՝ Ակակ ալ կը զգուշացնէ հայ նախարարները իրենց վարդապետներէն, կասկածելով որ անոնք հաւատարիմ եւ անշարժ մնացած չըլլան ճշմարիտ հաւատքի հիմին վրայ, եւ թոյլ տուած որ գայլերը մտնեն Քրիստոսի հօտին մէջ (!): Իսկ հոս ակնարկուած գայլն ալ կրնար մինչեւ իսկ Ս. Մեսրոպն ինքնին ըլլալ, բարեկամը Թէոդոր Մոպսուեստացիին, եւ ատելի դարձած ասորի քահանաներուն, քանի որ հայ նշանագրերը հնարելով՝ խափանած էր ասորական ուսումը Հայաստանի մէջ[17]:

Այս ենթադրութիւնները, որոնք Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի անձին վրայ ստուեր անգամ կը ձգեն, կը մղեն մեզ հարցը մօտէն քննելու:

Նախ ըսենք թէ Ակակի այս երկրորդ նամակին բնագիրը ունի մութ կէտեր, գուցէ արդիւնք հետագայ երկրորդ թարգմանութեան մը: Աբրահամ կաթողիկոսի բառին նայելով, Զ. դարու կէսէն, Վարդան Բ.ի ապստամբութեան առիթով, կաթողիկոսարանի դիւանական թուղթերը այրած էին եւ հարկ եղաւ կրկին թարգմանել տալ զանոնք[18]: Նամակի հայերէն լեզուն ալ արդէն Մաշտոցեան վճիտ գրաբարը չէ[19]: Իսկ հոն յիշուած երեք երէցներու անունները (Հոնայ, Քոթայ, Անձնայ՝ սեռ. հոլով) անսովոր են եւ ասորական ձեւ մը կը մատնանշեն: Բայց ասորական անուններ ըլլալէ աւելի, ծանօթ հայ անձնաւորութիւններու աղաւաղեալ անուններ կը թուին ըլլալ: Հոն եւ Անձն շատ լաւ կրնան Յովհան եւ Արձան անուններու աղաւաղումը ըլլալ, որոնք մեզի ծանօթ են՝ Մ. Խորենացիի միջոցով՝ իբրեւ երկու թարգմանիչներ եւ աշակերտներ Մաշտոցի[20]: Իսկ Քոթ անունին տակ կրնայ ծածկուած ըլլալ կամ Գինդ, Դերջանի եպիսկոպոսը, եւ կամ Գիւտ Վանանդեցին, որոնք երկուքն ալ Ս. Մեսրոպի աշակերտներ էին[21]:

Երկրորդ, նամակի գրութեան առիթը՝ Դիոդորի գրութիւններուն արգիլումն է Հայաստանի մէջ, որու մասին լուր բերած են երեք վերոյիշեալ երէցները: Դիոդոր՝ Տարսոնի եպիսկոպոսն էր եւ Անտիոքեան դպրոցի երեւելի հեղինակներէն մէկը. եղած էր ուսուցիչ Թէոդոր Մոպսուեստացի եպիսկոպոսին, որ իր կարգին՝ Նեստորի ուսուցիչ եղաւ: Նեստորի դատապարտութեան առեն՝ երկուքն ալ արդէն վախճանած էին: Սակայն, Նեստորի կողմնակիցները երեւան հանեցին նախ մէկ եւ ապա միւս հեղինակին գրութիւնները, փաստելու համար անոնցմով՝ թէ Նեստորի սորվեցուցածը հիմնաւոր էր:

Նամակին մէջ, Դիոդոր անունը չորս անգամ յիշատակուած է՝ Նեստորի անունին կից: Սակայն, «Գիրք Թղթոց»ի հրատարակութեան մէջ, երկու առաջին անգամները Թէոդոր ուղղագրութեամբ գրըուած է, ինչ որ կրնար Թէոդոր Մոպսուեստացին մատնանշել. մինչ երրորդ և չորրորդ անգամին՝ Դիոդոր ուղղագրութեամբ, որ անտարակոյս Տարսոնի եպիսկոպոսին անունը պէտք է ըլլայ: Բայց, հրատարակութեան բնագիր ծառայած ձեռագրին մէջ, առաջին անգամին գրըուած է Դէոդոր ուղղագրութեամբ. երկրորդ անգամին, քանի մը քերթուած բառերու հետ՝ ան ալ ջնջուած է եւ հետագայ գրիչ մը աւելցուցած է Դիոդոր անունը: Իսկ երրորդ եւ չորրորդ պարագաներուն՝ յստակօրէն գրուած է Դիոդոր: Իմաստի տեսակէտէն՝ անհաւանական չէ որ ա. եւ բ. անգամներուն յիշուած Թէոդոր անունը (գրուած Դէոդոր կամ քերթուած եւ ապա աւելցուած) ըլլայ Մոպսուեստացի եպիսկոպոսը: Բայց, քանի որ Ակակ իր նախորդ նամակին մէջ զինք յիշած առեն՝ նշած է նաեւ ուրտեղացի ըլլալը, ինչպէս նաեւ Պրոկղի նամակին մէջ՝ նոյն անձնաւորութիւնը յիշուած է «Նեստորի ուսուցիչ» որակումով, հոս ալ՝ եթէ Մոպսուեստացիին համար ըլլար խօսքը՝ պէտք էր որեւէ ճշտումով մը յիշուած ըլլար: Մինչ գ. եւ դ. անգամներուն՝ Դիոդոր անուան ուղղագրական ձեւը ինքնին բաւարար յայտարար պէտք է նկատել՝ թէ խօսքը Տարսոնի եպիսկոպոսին մասին է: Ասկէ ալ կարելի է հետեւցնել՝ թէ նամակին մէջ յիշուած բոլոր Դիոդոր անունները, ինչ ուղղագրութեամբ ալ ըլլան, Տարսոնի եպիսկոպոսը կը նշեն, եւ ոչ թէ անոր աշակերտ՝ Թէոդոր Մոպսուեստացին[22]:

---

16. M. RICHARD, *Acace de Mélitène, Proclus de Constantinople et la grande Arménie,* «Mémorial Louis Petit 1948, p. 410: On ne peut s'empêcher de se demander pourquoi ces trois prêtres, au lieu de s'adresser à leurs évêques, ont cru devoir déranger Acace. Peut-être n'étaient-ils pas sûrs de trouver chez leurs pasteurs l'audience qu'ils désiraient. Ceci pourrait expliquer pourquoi la lettre de l'évêque de Mélitène est adressée aux fidèles d'Arménie et parait ignorer l'épiscopat de ce pays ».

17. M. TALLON, «Livre des Lettres», p. 25-26; 40, n. 1, 2.

18. Գ. Թ. էջ 183: Թէեւ հոս Աբրահամ կաթողիկոս կը խօսի Բարդէնի պայման-նամակի մասին, սակայն նկատած որ Վարդանի ապստամբութեան առեն՝ կաթողիկոսարանի դիւանն է որ կրակ առած էր, դիւանի մէջ պահուած թուղթերն ալ այրած ըլլալու էին. եւ յետոյ կրկին թարգմանուած՝ ինչ որ գտնըւեցաւ:

19. Հմմտ. շրջելի, այլայլելի, հարկեցայ (հարկիմ) բառերը, որոնք մաշտոցեան շրջանի գրողներու մօտ չկան: Գ. Թ. էջ 20, 21:

20. Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Գ, 60:

21. Հմմտ. ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ. էջ 66: ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն, Գ. գիրք:

22. Սահակի առ Պրոկղ գրած նամակին մէջ՝ այս վերջինը կը յիշուի հետեւեալ ուղղագրական ձեւով՝ Դիոդորայ Մամուեստացւոյ, որմէ պէտք է հետեւցնել՝ թէ մեր ձեռագրին գրիչը երկու անունները իրարու հետ կը շփոթի: Բայց ներկայ նամակին նիւթը եւ գրութեան պարագաները կը պատշաճին Դիոդոր՝ Տարսոնի եպիսկոպոսին: «Գիրք Թղթոց»ի ուրիշ նամակներու մէջ, երկու վերոյիշեալ հեղինակները ընդհանրապէս միասին յիշուած են, կամ ալ իրենց տեղական մակդիրը ունին, որով չեն շփոթուիր. այնուհանդերձ՝ ուղղագրական սխալը հոն ալ մտած է (տե՛ս Գ. Թ.

© National Library of Armenia

Հուսկ՝ նամակին գրութեան ժամանակին նկատմամբ ալ, երկու յիշեալ ուսումնասէրներու մօտ նշուած թուականները հիմնուած են այն ենթադրութեան վրայ՝ թէ Սահակի մահէն առաջ գրուած ըլլայ անիկա, եւ այդ լոյսին տակ մեկնաբանուած է նամակին պարունակութիւնը: Բայց, մինչ Հ. Թալոն 432–435ի տարեները կը դնէ[23], Մ. Ռիշար կը պնդէ թէ 436/7էն առաջ չէր կրնար գրուած ըլլալ[24]:

Սակայն, եթէ ենթադրենք որ ան գրուած ըլլայ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահէն ետք (այսինքն յետ 439ի), արդէն շատ մը հարցեր ուրիշ մեկնութիւն կը ստանան, եւ մեր կարծիքով՝ աւելի բնական ու տրամաբանական:

Եւ նախ կը բացատրուի նամակին Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի ուղղուած չըլլալը: Իսկ թէ ինչո՛ւ հայ նախարարներուն ուղղուած է, եւ ոչ թէ հայ եկեղեցականներուն, ան ալ իր բնական մեկնութիւնը կ'ունենայ, երբ նկատի առնենք թէ ի՛նչ էր հայ եկեղեցւոյ ներքին վիճակը Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահէն ետք: Կաթողիկոսական աթոռին վրայ նստած էր Սուրմակ, Պարսից արքային իշխանութեամբ: Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի աշակերտները, թէեւ մեկուսացած, սակայն իրենց սուրբ հայրերուն յանձնարարութեամբ կը հսկեն եկեղեցւոյ վրայ: Վահան Ամատունի, որ երկրին հազարապետն է, եւ ուրիշ ազդեցիկ հայ նախարարներ նպաստաւոր են Ս. Սահակի աշակերտներուն հանդէպ: Երկրին քաղաքական իշխանութիւնն ալ արդէն հայ նախարարներուն ձեռքն է, թէեւ ենթակայ են Պարսից արքունիքին[25]:

Պատմական այս ժամանակաշրջանին է որ Մելիտինէ կը հասնին երեք վերոյիշեալ երէցները (Յովհան, Արձան եւ Գիւտ) Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի աշակերտներ, իմացնելով Ակակի՝ թէ յաջողած են հայ նախարարներու ձեռքով Դիոդորի գրքերն ալ «կապել ու կնքել» տալ, այսինքն՝ վերցնել տալ գործածութենէ: Ակակ կը շնորհաւորէ նախարարները եւ կը յանձնարարէ մարդու ձեռք չտալ յիշեալ գրքերը. «Զայս հարկեցայ գրել առ սէր ձեր – կ'ըսէ ան՝ իր նամակին վերջաւորութեան – զի ի գալ առ մեզ սիրելեաց մերոց երիցանց՝ Հոնայ, Քոթայ եւ Անձնայ (իմա՛ Յովհաննու, Գիւտայ եւ Արձանայ) պատմել մեզ զբարի գործն, զոր գործեցէք, զի զգրեալսն Դիոդորի կապեցէք կնքեցէք: Արդ, մի՛ ոք հաւանեցուսցէ զձեզ տալ անդրէն զայնոսիկ, որք փութով եւ ախորժելով ստանան զայն ի կործանումն ստացողաց նոցա եւ լսողաց»[26]: Ակակ կը վախնայ որ արեւելքէն եկողներ կրնան խաբել եւ խախտել նախարարներու բռնած դիրքը՝ նկատմամբ Դիոդորի գրքերուն. ուստի, կը յանձնարարէ. «Մի՛ ընդունիցիք զսուտ համբաւս նոցա, զոր բերեն առ ձեզ ի կողմանցն արեւելեայց»[27]: Նկատելի է որ Ակակ իր նամակը գրած չէ յանձնարարելու՝ որ Դիոդորի գրքերը վերցնեն մէջտեղէն, այլ շնորհաւորելու՝ արդէն եղած այդ իրողութիւնը եւ յանձնարարելու որ չփոխեն ըրածնին, խաբուելով արեւելքէն եկողներէն:

Բնական է հարց դնել թէ ինչո՛ւ եւ ի՛նչ առթիւ հայ նախարարները վճռեցին Դիոդորի գրքերուն ընթերցումը արգիլել:

Թէոդորոս Մոպսուեստացիի գրութիւններուն մասին՝ Պրոկղ Հայրապետին տրուած աննպաստ դատաստանէն ետք, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ փութացին արգիլել անոր գրութիւնները, որոնք Հայաստան բերուած էին Կիլիկեցիներու կողմէ. միանգամայն իրենց մօտիկ եղած անմեղ եւ օգտակար գրութիւն մը հայերէնի վերածել տուին, եւ օգտագործեցին հայ հեղինակի անունին տակ[28]: Անդին, Նեստորի կողմնակիցները երեւան հանեցին Դիոդորի գրութիւնները, որ Մոպսուեստացիի ուսուցիչը եղած էր եւ իրենց դպրոցին հեղինակաւոր անձնաւորութիւններէն մէկն էր, միշտ հետապնդելով նոյն նպատակը, այն է՝ ցոյց տալ այս հեղինակին գրութիւններով ալ Նեստորի վարդապետութեան հիմնաւոր ըլլալը: Ասկէ շարժած՝ Կիւրեղեան խմբակի գլխաւորները, որոնց մէջ Ակակ Մելիտինեցին ամէնէն եռանդուններէն էր, յաջողեցան Ս. Կիւրեղը մղելու որ արտայայտուէր Դիոդորի դէմ ալ: Եւ յիրաւի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը, 438ի Օգոստոսին, հրատարակեց իր գրութիւնը «Ընդդէմ Դիոդորի եւ Թէոդորի»: Ան, Ակակ Մելիտինեցիի ուղղած իր երկրորդ նամակին մէջ, խօսելով այս երկու հեղինակներու մասին, կը գրէ. «Թէոդորի եւ Դիոդորի գրութիւնները կարդալով՝ մարդ կը մտածէ թէ անոնք ոչ թէ Մարդեղութեան մասին, այլ աւելի Մարդեղութեան դէմ գրած ըլլան»[29]: Կը համարինք թէ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի պէս հեղինակաւոր անձի մը գրութիւնը եւ բռնած դիրքը առիթ տուած ըլլայ Ակակ Մելիտինեցիին՝ լուր հասցնելու Հայաստան, որ անոնք ալ զգուշանան Դիոդորի գրքերէն, որոնք անպայման արդէն Հայաստան հասած էին Արեւելքէն եկողներու ձեռքով: Եւ հայ եկեղեցականները, յանձին Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի աշակերտներուն, որոշում առած ըլլան՝ արգիլելու Դիոդորի գրքերը, ինչպէս ժամանակին արգիլուեցան Թէոդորինները: Սակայն Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտները, ինչպէս ըսինք, զրկուած ըլլալով օրինաւոր կաթողիկոսէ մը, իրենց որոշումը գործադրել տուին նախարարներուն ձեռքով, որոնք թէ՛ երկրին քաղաքական իշխանութիւնը ունէին եւ թէ իրենց պաշտպան եւ բարեկամներ էին: Թէեւ անոնք յաջողեցան իրենց ձեռնարկին մէջ, բայց կարելի չէր վտանգը վերջնականապէս փարատած նկատել, քանի որ կաթողիկոսական Աթոռին վրայ կը գտնուէր Սուրմակ, պարսկական իշխանութեամբ զօրացած:

Ակակ հայ նախարարներուն ուղղած իր նամակին սկզբնաւորութեան, խօսքը անոնց ուղղելով, վկայութիւն մը ունի ի նպաստ իրենց «սուրբ եւ ճշմարիտ» վարդապետներուն, որոնք ճշմարիտ հաւատքի հիմին վրայ հաստատուն կեցած են, եւ թոյլ չեն տար որ յափշտակող գայլը Քրիստոսի հօտէն մէկը գողնայ: Այդ «սուրբ եւ ճշմարիտ» վարդապետները նոյն ինքն Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտներն են, որոնց խնամքին յանձնած էր Ս. Մեսրոպ հայ եկեղեցին: Ահա Ակակի խօսքերը. «Արժանի եւ իրաւ համարեցաք գրել առ ձեր աստուածսիրութիւնդ, զի տացէ ձեզ շնորհին Աստուծոյ, եթէ սուրբ և ճշմարիտ վարդապետք ձեր հաստատուն եւ անշարժ կան ի վերայ հիման ճշմարիտ հաւատոյ, եւ ոչ տան տեղի յափշտակող գայլոյն ունել ժամանակ գողանալ զոք ի հաւտէ Քրիստոսի»[30]: Այս եւ նախորդ նախադասութիւնները եւ անոնց իրարու հետ կապակցութիւնը մութի մէջ կը մնան ներկայիս. գուցէ պակաս բառեր ըլլան, կամ նոյն իսկ տող մը ինկած ըլլայ: Ասկէ՝ երկու վերոյիշեալ ուսումնասէրները իրենց թարգմանութիւններուն մէջ, ուզելով ճշտում բերել, տեղի տուած են տարօրինակ մեկնութիւններու:

Հ. Թալոն այսպէս թարգմանած է, «Արժան եւ իրաւ դատեցինք գրել ձեր բարեպաշտութեան, որպէսզի Աստուած շնորհէ ձեզի որ ձեր սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետները հաստատուն եւ անշարժ մնան հաւատքի ճշմարիտ հիմին վրայ, եւ թոյլ չտան երբեք յափշտակող գայլին՝ որ ժամանակ ունենայ գողնալու մէկը Քրիստոսի հօտէն»[31]:

էջ 216, 424, ուր գրուած է Թէոդորոս Տարսոնացի):

23. M. TALLON, անդ, էջ 28:
24. M. RICHARD, անդ, էջ 411:
25. ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ. էջ 96: La Narratio de Rebus Armeniae, էջ 30, 28–30:
26. Գիրք Թղթոց, էջ 21:
27. Գիրք Թղթոց, անդ:
28. Այդ մասին՝ յաջորդ վերնագրին տակ:

---

29. P. G. 77, col. 338-40. Epist. LXIX Cyrillus ad Acacium: «Inspectis Theodori et Diodori libris, quos scripserunt non de Incarnatione sed magis contra Incarnationem».
30. Գիրք Թղթոց, էջ 19:
31. M. TALLON, անդ, էջ 39–40: «Nous avons jugé qu'il était digne et juste de nous adresser par écrit à votre piété, pour

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос Библиотека ՀՍՍՌ-Арм ССР им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

Այս թարգմանութեան հետ՝ յարգելի հեղինակը երկու ծանօթութիւններով հետեւեալ լուսաբանութիւնը կու տայ. «Բանի որ, կը գրէ ան, վարդապետները, այսինքն եպիսկոպոսները, անմիջապէս չէին հնազանդած Ակակի խորհուրդին (եւ դիմած էին Պրոկղի), ասիկա ցոյց կու տար որ անոնք հաստատուն չէին հաւատքի մէջ. ուստի պէտք է աղօթել որ Աստուած պահէ զիրենք ուղղափառութեան մէջ»: Յետոյ կը հարցնէ. «Ո՞վ է յափշտակող գայլը: Արդեօք Հոն, Քոթ եւ Անձն ասորի եկեղեցականները՝ Մաշտոցի մասին վատ վկայութի՞ւն տուած էին, թէ՝ անուն կերպով անոր դէմ յանձնարարութիւն կ'ըլլար զգուշանալու»[32]:

Այս մեկնութիւնը եւ կասկածը առաջ եկած է Ակակի նամակին սխալ հասկացողութենէն: Ճիշդ է որ մեր ունեցած բնագիրն ալ մութ է. բայց տրուած թարգմանութիւնն ալ կը մեղանչէ բնագրին թէ՛ քերականական ձեւին եւ թէ հոն ծածկուած իմաստին դէմ: Քերականականօրէն, բնագրին մէջ ունինք հաստատական նախադասութիւն մը՝ սահմանական եղանակով, որ թարգմանութեան մէջ վախճանականի վերածուած է, եւ ստորադասական եղանակ կ'ենթադրէ: Այսինքն՝ մինչ բնագիրը ունի. «Եթէ սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետքն ձեր հաստատուն կան եւ ոչ տան տեղի...» թարգմանութիւնը կ'ենթադրէ որ ըլլային կացցեն եւ ոչ տացեն ստորադասական ձեւերը: Իմաստի տեսակէտէն՝ անըմբռնելի է թէ ի՛նչպէս սուրբ եւ ճշմարիտ կը կոչուին այն վարդապետները, որոնց հաւատքի ուղղափառութիւնը տարակուսի տակ կը դրուի, եւ կասկած կայ որ թոյլ տան Քրիստոսի հօտը յափշտակող գայլին յանձնելու: Յետոյ անբացատրելի է նաեւ թէ ի՛նչպէս կրնայ շարժառիթ համարուիլ Ակակի կողմէն նամակ գրելուն, որ Աստուած շնորհէ Հայոց վարդապետներուն հաստատուն մնալը իրենց սուրբ հաւատքին մէջ: Այդ նպատակին համար կրնար ան մաղթել կամ աղօթել, բայց ոչ նամակ գրել: Շատ շատ պէտք էր յանձնարարել որ անոնք հաստատուն մնան... բայց այդ պարագային նամակը պիտի գրէր ուղղակի այդ վարդապետներուն: Իսկ երբ երրորդ անձի կամ անձերու կ'ուղղէ, կարելի է միայն իբրեւ վկայութիւն մը գրել նման խօսքեր: Արդ, մեր կարծիքով՝ այս վերջին իմաստն է որ ծածկուած է Ակակի նամակին մէջբերուած մասին մէջ: Բնագրական տեսակէտէն խաթարում մը կայ՝ նամակի սկզբնաւորութեան, այնպէս որ հարկաւոր է ճշտում բերել: Վասնզի հոն կը կարդանք. «Արժանի եւ իրաւ համարեցաք գրել առ ձեր աստուածասիրութիւնդ, զի տացէ ձեզ շնորհին Աստուծոյ, եթէ...»: Ընդգծուած բայը, իր ներգործական ձեւին մէջ, ոչ ենթակայ ունի եւ ոչ խնդիր: Ո՞վ պիտի տայ եւ ի՞նչ պիտի տայ[33]: Ուստի, զայն պէտք է կրաւորական ձեւի վերածել եւ լրացնել բառով մը որ արտայայտէ նամակի գրուելուն շարժառիթը. արդ, մեր կարծիքով՝ այդ շարժառիթը պիտի ըլլար ծանուցանել կամ վկայել թէ Հայոց «սուրբ եւ ճշմարիտ» վարդապետները հաստատուն կը մնան հաւատքի ճշմարիտ հիմին վրայ, եւ թոյլ չեն տար յափշտակող գայլին ...: Հետեւաբար, կարելի է այսպէս լրացնել. տացի ձեզ (գիտել) շնորհիւն Աստուծոյ եթէ... եւն: Այս ճշտումէն ետք կրնանք նամակը թարգմանել. «Արդար եւ իրաւացի համարեցանք գրել ձեր աստուածասիրութեան, որպէսզի ձեզի ծանուցուի, Աստուծոյ շնորհքով, թէ ձեր սուրբ եւ ճըշմարիտ վարդապետները հաստատուն եւ ամուր կը մնան հաւատքի ճշմարիտ հիմին վրայ եւ թոյլ չեն տար որ յափշտակող գայլը ժամանակ ունենայ մէկը գողնալու Քրիստոսի հօտէն»[34]:

Այսպիսի վկայութիւն մը՝ ի նպաստ սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետներու, որոնք, մեր բառերուն համաձայն, Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի աշակերտներն էին, պիտի զօրացնէր անոնց դիրքը եւ վարկը՝ հայ նախարարներու աչքին, որոնց ուղղուած էր նամակը. վասնզի անոնք յանձն առած էին այդ վարդապետներուն յորդորով արգիլել Դիոդորի գըրքերը: Ակակ վաւերացնելով այս արարքը՝ կը զօրացնէր անոնց դիրքը:

Ո՞վ էր արդեօք յափշտակող գայլը, որուն կ'ակնարկէ Ակակ. արդեօք ծանօթ ա՞նձ մը կը նշէ ան, թէ ընդհանուր կերպով՝ կը խօսի ամէն անոնց մասին, որոնք Հայաստան եկած էին՝ Դիոդորի գրքերը ծաւալելու: Մեզի հաւանական կը թուի որ հոս ակնարկուած ըլլայ Սուրմակ կաթողիկոս, որ ապօրինի կերպով, կամ լաւ եւս՝ պարսկական արտօնութեամբ գրաւած էր կաթողիկոսական Աթոռը եւ թոյլատու էր Նեստորի կողմնակիցներուն, որ կարենան Հայաստանի մէջ ազատօրէն կատարել իրենց քարոզչական գործունէութիւնը: Ակակ կը յանձնարարէ հայ նախարարներուն՝ չըխաբուիլ ո՛չ անոնց ազնուականութենէն եւ ոչ ալ բազմութենէն: Այս յանձնարարութիւնը խորհիլ կու տայ՝ որ Հայաստանի մէջ Նեստորի կողմնակիցները իրենց կողմը շահած էին զուգէ բազմաթիւ բարձրաստիճան եկեղեցականներ ալ: Եւ ասիկա զարմանալի պէտք չէ ըլլայ, քանի որ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի աշակերտները մեկուսացած դիրք մը ունէին, եւ Սուրմակ իշխանութեան գլուխն էր: Բարեբախտաբար, ազդեցիկ նախարարները կը պաշտպանէին զանոնք, եւ Սուրմակի մահէն ետք՝ միաբանաբար կրցան կազմակերպել եկեղեցին, Շահապիվանի ժողովքին մէջ (444ին)[35], եւ արմատախիլ

---

que Dieu vous accorde par sa grâce que vos saints et véridiques docteurs se tiennent fermes et inébranlables sur le fondement de la vraie foi et point ne cèdent la place au loup ravisseur pour qu'il ait le temps de la voler quelqu'un du troupeau du Christ».

32. M. TALLON, անդ, էջ 40, թիւ 1, 2:

33. Տացէ ներգործական բայը հոս յայտնի սխալ է. վասն զի ոչ ենթակայ ունի եւ ոչ խնդիր: Չէ կարելի շնորհիւ Աստուծոյ ենթակայ նկատել, ինչպէս կ'երեւի թէ ըրած են թէ՛ Բիշար՝ թարգմանելով. ut id det vobis, gratia Dei (որ Աստուծոյ շնորհքը տայ ձեզի), եւ թէ Հ. Թալոն. que Dieu vous accorde par sa grâce (որ Աստուած տայ ձեզի իր շնորհքով): Ուստի, պէտք է այդ բայը փոխենք կրաւորականի՝ տացի ձեզ: Ի՞նչ բան պիտի տրուի: Այն՝ որ նամակը գրելուն շարժառիթը պիտի կազմէր. այսինքն, ծանուցումը կամ վկայութիւնը՝ թէ իրենց սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետները հաստատուն կը մնան հաւատքի հիմին վրայ...: Այս իմաստը պարտադրական է հոս: Ուստի, նախադասութիւնը կ'ուղղենք աւելցնելով. տացի ձեզ (գիտել). այն է ձեզի թող ծանուցուի: Շնորհիւն Աստուծոյ կրնայ վերաբերիլ ծանուցուելուն կամ յաջորդ խօսքին. բայց այս պարագային՝ պէտք էր եթէ շաղկապէն ետք դրուած ըլլար. ուստի, կըրնայ իր տեղը մնալ:

34. Ինչպէս բոլոր, նամակին սկզբնաւորութեան մէջ՝ պակաս բառեր կամ նոյն իսկ պակաս տող մը կայ, արդինք՝ նոյն բառէն դէպի նոյն բառը անցքին: Վասնզի նամակը կը սկըսի. «Վասն զիմաղարձացն ճշմարտութեան, որ զկնի գնացին ամբարշտութեան Նեստորի եւ Թէոդորի (կամ Դիոդորի) եւ ոչ հեղգացան զվիճք լինել ամբարշտութեան նոցա եւ մինչ ի սահմանս ձեր փութացան առաքել զթունաւոր եւ զապականիչ վարդապետութիւնն, անմարթ եւ անկարգ համարեցաք լռել, որք ունին (զուգէ ունիմք) զճշմարիտ վարդապետութեան քարոզութիւն: Եւ եթէ յայսպիսի ժամանակի ոչ ճգնեսցուք ցուցանել ձեզ, որոց ընկալեալ զճշմարիտ հաւատոյն քարոզութիւն, օգնել անձանց անմեղաց եւ պարզամիտ մարդկան, զի մի՛ վնասեսցին ի խարդախմացն եւ ի նենգաւոր մշակացն արժանի... (Արժանի) եւ իրաւ համարեցաք գրել առ ձեր աստուածասիրութիւնդ, զի տացի ձեզ (գիտել) շնորհին Աստուծոյ, եթէ սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետքն ձեր հաստատուն եւ անշարժ կան ի վերայ հիման ճշմարիտ հաւատոյ եւ ոչ տան տեղի յափշտակող գայլոյն՝ ունել ժամանակ գողանալ զոք ի հօտէ Քրիստոսի» (Գ. Թ. էջ 19): Նախադասութեան առաջին մասին իմաստը առկախ կը մնայ, քանի որ պայմանական եթէ շաղկապէն ետք՝ խօսքը չի լրանար: Արժանի բառէն ետք, կը սպասուի որ ըսուէր թէ ինչ բանի արժանի կ'ըլլայ՝ եթէ չօգնէր այդպիսի ժամանակ: Մինչդեռ երկրորդ նախադասութիւնը կը սկսի, նոյնպէս արժանի բառով, ուր հեղինակը կը յայտնէ իր գրելուն շարժառիթը, իբրեւ հետեւանք նախորդ խօսքին:

35. Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Շահապիվանի ժողովին կանոնները, «Հանդ. Ամս.» 1949, թ. 4–10, էջ

© National Library of Armenia

ընել մինչեւ այդ ատեն տարածուած անկարգութիւնները:

Ակակի այս երկրորդ նամակը, ուրեմն, կը մատնանշէ շրջան մը, որ անմիջապէս կը յաջորդէ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մահերուն, եւ կը կանխէ Շահապիվանի ժողովքը, այն է 439էն մինչեւ 444 տարիներու ընթացքը: Նամակը, որ կը գովէ հայ նախարարներու արարքը, այն է Դիոդորի գրքերուն խափանումը, կ'ենթադրէ որ նախապէս այս մասին յանձնարարութիւն գացած ըլլայ իրենց՝ նոյն ինքն Ակակի կողմէն: Ուստի, մեր ենթադրութեան համաձայն, այդ յանձնարարութիւնը եղած պիտի ըլլայ Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի «Ընդդէմ Թէոդորի եւ Դիոդորի» գ ր ք ի ն հրատարակութենէն ետք, այն է 438ի Օգոստոս ամիսէն ետք: Հետեւաբար, Ակակի երկրորդ նամակը գրուած պիտի ըլլայ 439–440ի տարիները:

Նամակին կարեւոր մէկ անցքի մը մէջ կը խօսուի Նիկիոյ հանգանակին վրայ եւ մկրտութեան եկողներու մասին. «Այլ երկիւղածաց Աստուծոյ պարտ է պահել զկրաւնս հարցն եւ զուսումն ՅԺԸ.իցն եպիսկոպոսաց սրբոց, զհաստատութիւնն որք մեծաւ ճշմարտութեամբ եւ խորհրդիւ եւ հրամանաւ սուրբ Հոգւոյն առաքելութեան եւ աւետարանութեան վարդապետութեամբ ուսուցին մեզ հաւատ, զոր ասեմք հանապազ ի սուրբ եկեղեցիս»: Ապա կ'աւելցնէ. «Ըստ այսմ հաւատոյ սուրբ եկեղեցիք (զկոչեցեալսն) մկրտեն մինչ ի ժամանակս անաւրէն Նեստորի եւ չիչելի անուանն (Թէոդորի) վարդապետութեանն...»[36]: Այս տողերուն մէջ, ինչպէս պարզ կ'երեւի, խօսքը Նիկիոյ հաւատքի մասին է, որ վարդապետական հիմ ծառայած է մինչեւ Նեստորի ժամանակները, ըլլայ ամէն օր եկեղեցիներու մէջ ըսուելով, ըլլայ մկրտութեան եկողներէն պահանջուելով: Ուստի, հարցը ուղղակի մկրտութեան մասին չէ, այլ միայն երկրորդաբար եւ ի հաստատութիւն իր ըսածին: Այնպէս որ բոլորովին աւելորդ կը թուի մեզի Հ. Թալոնի զարմանքը, թէ «Հարցը մկրտութեան մատակարարութեան մասին ըլլալով, եւ անոր հարկաւոր հաւատքի հանգանակի, զարմանալի է թէ ինչո՛ւ Ակակ իր նամակը չէ ուղղած եկեղեցական պաշտօնէին»[37]: Հոս ալ, ուրեմն, նամակը կը մեկնուի այն ենթադրութեան վրայ հիմնուելով՝ թէ Ակակ խուսափած ըլլայ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի դրելէ, եւ դիմած է հայ նախարարներու: Այս ենթադրութիւնը, ինչպէս ըսինք, սխալ է: Իսկ վերի մէջբերութեան մէջ եղած Նիկիական հանգանակի յիշատակութիւնը, որ ամէն օր եկեղեցիներու մէջ կ'ըսուի եւ մկրտութեան եկողներէն ալ կը պահանջուի, տրամաբանօրէն կապուած է Ակակի գլխաւոր դիտաւորութեան, թէ Նեստոր չկրցաւ զայն խախտել եւ ոչ ալ յաղթանակել տուաւ իր տեսակէտը՝ Եփեսոսի ժողովքի մէջ, ուր երկու հարիւրէ աւելի եպիսկոպոսներ հաւաքուեցան եւ դարձեալ հաստատեցին նոյն հանգանակը. ուստի, ան այսօր ալ կը զօրէ մկրտութեան եկողներուն համար: «Սակայն զուսումն ճշմարտութեան յերկուս ցուցանել ոչ կարացին ի սինհոդոսին եւ ի ժողովսն, որ եղեն յԵփեսոս Մ. եւ սակաւ աւելի կամ պակաս, որք ժողովեցան սուրբ եպիսկոպոսունք յամենայն տեղերաց եւ եկին միաբանութեամբ, բաց յԱնտիոքացւոյն, զնոյն ուսումն հաստատեցին, որք զայցեն ի հաւատս եւ ի մկրտութիւն»[38]:

Այս խորհրդածութիւններէն ետք, Ակակ կը հանէ վարդապետական իր եզրակացութիւնը, որ ճշտում կը բերէ իր նախորդ նամակին, ինչպէս նաեւ իրեն վերագրուած սխալ կարծիքներու մասին: Այսինքն, ան մէկ կողմէն կը դատապարտէ նեստորական մտածելակերպը՝ Քրիստոսի մէջ երկու որդիներ կամ ենթականեր ենթադրելու, եւ միւս կողմէն ալ կը մերժէ աստուածային բնութեան փոխարկումը դէպի մարդկայինը. «Եթէ ոք արտաքս քան զայս, (այսինքն Նիկիական հանգանակը) կը դրէ ան, ուսուցանիցէ եւ երկուս որդիս քարոզիցէ, մին որ ի Մարիամայ եւ միւս որ յԱստուծոյ Բան, կամ շրջելի եւ այլայլելի ոք ասիցէ զԱստուած ի մարմնանալն, նզովեսցի որ ոք եւ իցէ»[39]: Կարծիք մը, որ զուցէ իրեն կը վերագրուէր, քանի որ ըսած եւ գրած էր թէ աստուածութիւնը չարչարելի է[40]: Նմանապէս իրեն կը վերագրուէր Ս. Երրորդութիւնը չորրորդութիւն ըրած ըլլալու կարծիքը. ուստի, անոր ուղղումին համար ալ կը գրէ. «Եւ մեք զԵրրորդութիւն ընկալաք եւ զԽաչեալն ի սուրբ Երրորդութենէն գիտեմք եւ մահուամբ նորա մկրտիմք»[41]:

Այս երկու տեսակէտները, կրնանք ըսել, Հայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի մարդեղութեան մասին հետագայ վարդապետական տեսութեան հիմնական կէտերը կազմեցին: Այն է, մերժել երկու որդիներու կամ ենթականերու գոյութիւնը՝ Քրիստոսի մէջ, ինչպէս նաեւ հակառակէն, մերժել աստուածութեան փոխարկումը մարդկութեան: Ասոր հետ՝ Ս. Երրորդութեան երկրորդ անձին խաչուած ըլլալը սիրելի գաղափար մը եղաւ, այնպէս որ դիւրաւ որդեգրեցին Ս. Աստուած երգին «Որ խաչեցար» յաւելուածը, ուղղելով զայն ո՛չ թէ Ս. Երրորդութեան, այլ անոր Բ. անձին: Ուրեմն, այս կողմէն, կրնանք ըսել՝ թէ Ակակի նամակը իր ազդեցութիւնը պէտք է ունեցած ըլլայ հայ եկեղեցւոյ դաւանաբանական յեղաշրջումին մէջ: Եւ անոր համար ալ յարգանքով պահպանուած է ան «Գիրք Թղթոց»ի հաւաքածոյին մէջ:

(Շար. 13)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

79–170: Հմմտ. նաեւ Հ. Պ. ՀԱՄԷԼԵԱՆ, Արտաշատի ժողովքը եւ անոր մասնակցող եպիսկոպոսները, «Բազմ.» 1951, թ. 9–10, էջ 256–262. 1952, թ. 1–2, էջ 4–10:

36. Գիրք Թղթոց, էջ 20: Փակագծի մէջ առինք զկոչեցեալսն եւ Թէոդորի բառերը, որովհետեւ, ձեռագրին մէջ, քերթուած եւ նոր գրով աւելցուած էին դաւանեալսն եւ Դիոդորի բառերը: Նախընտրելի է հրատարակիչին ընթերցումը:

37. M. TALLON, անդ, էջ 27:

38. Գիրք Թղթոց, էջ 20:

39. Գիրք Թղթոց, էջ 20:

40. Հմմտ. Գիրք Թղթոց, էջ 15, եւ «Բազմ.» 1966, թ. 7–8, էջ 165. 1967, թ. 3–5, էջ 67: Ակակ իր նախորդ նամակին մէջն ալ ըսած էր թէ «Բանը Մարմին եղեւ. ոչ եթէ եղծաւ ինչ յիւրմէ բնութենէ կամ փոփոխեցաւ». բայց անոր քովը աւելցուցած էր «Եմուտ ընդ չարչարանաւք, ոչ լոկով մարդկութեամբն, այլ եւ աստուածութեամբն». ինչ որ տեղի կու տար իր մասին վերոյիշեալ կարծիքը կազմելու: Հոս, այս երկրորդ բացատրութենէն զգուշացած է, եւ անոր փոխարէն կը գրէ. «Եւ ըղխաչեալն ի սուրբ Երրորդութենէն գիտեմք»: Ասով կ'ուղղէ իր նախորդ սխալը:

41. Գիրք Թղթոց, էջ 20:

© National Library of Armenia